

Ψυχολογία και ψυχιατρική: Θεσμοί και κοινωνία

Δ. Κεράνης¹

Στο θέμα μας, συμπλέκονται δύο ζεύγη εννοιών: «Ψυχολογία - Ψυχιατρική» / «Θεσμοί - Κοινωνία». Αυτά, δημιουργείται μια μεθοδολογική σύγκρουση: σε ποιά ζευγάρια πρέπει να σταθούμε για να δούμε το άλλο; Με άλλους λόγους, ποιά είναι εδώ το ζητούμενο; Μέσα από το περιβάλλον της ψυχολογίας / ψυχιατρικής να αντιμετωπίσουμε, κάθ' όσον τις αφορούν, την κοινωνία και τους θεσμούς ή το αντίστροφο; Το συναφές ερώτημα είναι: κατέχει ο ψυχολόγος ή ο ψυχίατρος τα επιστημολογικά εργαλεία να αντιμετωπίσει τις έννοιες κοινωνία / θεσμοί; Αντίστροφα, κατέχει ο κοινωνικός επιστήμονας τα εργαλεία να θεωρήσει τις έννοιες ψυχολογία / ψυχιατρική; Και ακόμη πιο ουσιαστικά, υπάρχουν αντικειμενικά οι δυνατότητες για ένα τέτοιο πλησίασμα, πράγμα που προϋποθέτει και, ως ένα βαθμό, προδικάζει την τύχη του διαλόγου;

Επιτρέψατέ μου να απαντήσω σ' αυτό το πρώτο ερώτημα, δοκιμαστικά, δίνοντας μερικές εξυπηρετικές έννοιες που στην συνέχεια μπορεί να χρειασθούν.

Την *κοινωνία*, θα μπορούσαμε να ορίσουμε, σαν ένα καθολικό, αυτοτελές και οργανωμένο σύνολο ανθρώπων με δική του ταυτότητα και συνέχεια στο χρόνο. (Τσαούσης, 1987).

Ιδιαίτερη σημασία θα ήθελα, για τους σκοπούς της ημερίδας, να αποδώσω στο στοιχείο της οργανώσεως του συνόλου. Είναι, γιατί αυτή η οργάνωση μας οδηγεί στην έννοια του συστήμα-

τος, μια έννοια, που ανεξάρτητα από τα στοιχεία που την αποτελούν, (η θεωρητική συζήτηση στο σημείο αυτό είναι εξαιρετικά γόνιμη), ωστόσο έχει ένα κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό: ότι οπωσδήποτε η κοινωνία ως σύστημα αποτελεί «κάτι πλέον» του αθροίσματος των μερών της. Πρόκειται κυρίως, για τις εξουσίες που ασκούνται για λογαριασμό του συστήματος επί των προσώπων, και την ιδεολογία που αναπτύσσεται και επιστηρίζει τους σκοπούς του συστήματος.

Εξ άλλου οι θεσμοί, δεν αποτελούν παρά την έκφραση της κοινωνικής συννοχής. Μια δυνατή διατύπωση της έννοιας του θεσμού θα ήταν: η ατομική ή συλλογική συμπεριφορά και δράση, που καθιστά δυνατή την επιδίωξη κοινωνικά σημαντικού σκοπού, με παραδεκτούς και παγιωμένους κοινωνικά τρόπους (Τσαούσης, 1987, σελ. 121 επ. και σελ. 228 επ, 237 επ.).

Αφού σημειώσουμε ότι τα στοιχεία της έννοιας του θεσμού είναι οπωσδήποτε η εξυπηρέτηση ενός σημαντικού κοινωνικού σκοπού, και το κοινωνικά παγιωμένο των τρόπων επιδίωξής του, μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι τέτοιους θεσμούς, προεχόντως αποτελούν η οικογένεια και η συγγένεια, οι οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί, οι θεσμοί εκπαιδεύσεως και κοινωνικοποιήσεως και οι θρησκευτικοί θεσμοί.

Θα πλησιάσουμε τώρα, λίγο περισσότερο το πράγμα. Οι έννοιες στις οποίες αναφερθήκαμε περιέχουν, ως ο-

¹ Δικηγόρος παρ' Α.Π., Εργατολόγος

ρισμοί, μια στατικότητα: εμείς θα θέλαμε, ειδικότερα για τους θεσμούς, να εγγίζαμε κάπως την γενετική τους, ας πούμε. Ως προς αυτήν, γίνεται δεκτό ότι οποιαδήποτε κοινωνικά παραδεκτή μορφή κοινωνικής δράσεως, μπορεί να παγιωθεί με τη σταθερή και ομοιόμορφη επανάληψή της, ώστε να αποκτήσει υποχρεωτικό χαρακτήρα. Πράγματι, στις περιπτώσεις αυτές, μιλάμε για αποκραυστάλωση εθίμων, και τελικά, για μια γενικότερη διαδικασία, αυτήν της θεσμοποίησης. Από την έννοια της θεσμοποίησης, αν αποσπάσουμε το στοιχείο της σταθεράς και ομοιομόρφου επαναλήψεως, διατηρήσουμε όμως τόσο το στοιχείο της αξιουμένης κοινωνικής δράσεως όσο και αυτό της υποχρεωτικότητας, φθάνουμε αβίαστα σε μια άλλη διαδικασία, αυτήν της θεσμοθέτησης, η οποία αποτελεί ίσως το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό των ανεπτυγμένων κοινωνιών (Τσαούσης, 1987, σελ. 124 επ.).

Η διαδικασία της θεσμοθέτησης γίνεται με τυπικές πράξεις, κυριότερη από τις οποίες είναι ο νόμος. Πράγματι, θα μπορούσε να διατυπωθεί ότι οι σύγχρονες κοινωνίες δεν παράγουν θεσμούς, αλλά αντίθετα, παράγουν διαδικασίες που γεννούν θεσμούς. Πρόκειται θα λέγαμε για νομιμοκρατούμενες κοινωνίες.

Ένα κατ' αρχήν ερώτημα, που είναι ώριμο τώρα να τεθεί είναι: τόσο στον τομέα της συγκροτήσεως της ψυχολογικής / ψυχιατρικής γνώσεως, όσο και στον τομέα της χρήσεως αυτής της γνώσεως, πώς θεσμοθετείται η κάθε μία ή και οι δυο μαζί. Με άλλα λόγια, τί καθορίζει τις σχέσεις της ψυχολογίας με την ψυχιατρική στα πλαίσια των διαδικασιών της θεσμοθέτησης των αντικειμένων τους; Ας τοποθετηθούμε διακεκριμένα.

(α) Στον τομέα της συγκροτήσεως της γνώσεως που κυρίως αφορά τους

εκπαιδευτικούς θεσμούς.

Η ψυχιατρική δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα θεσμοθετήσεως, αλλά κυρίως προβλήματα θεσμοθετήσεως ενός ορισμένου, χαρακτηριστικού τύπου που έχει να κάνει με την θεσμοθέτηση των γνωστών ασύλων και ιδρυμάτων. Οικοδομήθηκε πάνω σ' ένα στέρεα θεσμοθετημένο πεδίο που αυτό ήταν της ιατρικής εκπαίδευσής. Ήδη στον ν. 5343 του 1932, άρθρο 313, αναφέρεται ως Πανεπιστημιακή Κλινική το Αιγινήτειο, ο δε ν. ΨΜΒ του 1862 προέβλεψε «περί της συστάσεως Φρενοκομείων», αλλά μόλις το έτος 1963 με το Β.Δ. 1.11.1963, διεχωρίσθησαν οι έδρες Νευρολογίας και Ψυχιατρικής.

Η θεσμοθέτηση της ψυχολογίας, αντίθετα, μπορεί να λεχθεί ότι ξεκίνησε μόλις το έτος 1979 με τον ν. 991 για την άσκηση του επαγγέλματος του ψυχολόγου στην Ελλάδα, και μόλις το έτος 1984 με το Π.Δ. 156/1985 θεσμοθετήθηκε το πρώτο Τμήμα Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Όμως ο ν. 991/1979, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν έχει ακόμη εφαρμοσθεί. Μόνη εξαίρεση, αποτελεί το θεσπισθέν με τον ν. 5343/1932 άρθρο 291, «Εργαστήριο Πειραματικής Ψυχολογίας» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

(β) Στον τομέα της χρήσεως της γνώσεως. Τα πράγματα δεν είναι καθόλου διαφορετικά. Η ψυχολογία και εδώ δεν έχει ουσιαστικό θεσμοθετικό πλαίσιο. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ψυχολογία, ως επάγγελμα, και η αντιμετώπισή της από το νομοθέτη, όσον αφορά την πρόβλεψη θέσεων στο Δημόσιο και τις υπηρεσίες, γενικότερα, της ψυχικής υγείας, είναι γνωστά. Το ίδιο γνωστή είναι η θεσμοθετική κατοχύρωση των ψυχιατρικών, των ασύλων, των ψυχιατρικών κλινικών και των σωφρονιστικών καταστημάτων, που διατηρούν ή και προάγουν κάποιες συγκεκριμένες κατευθύνσεις και πρα-

κτικές στον χώρο της ψυχιατρικής. Αξίζει όμως να αναφέρω ορισμένα ακαδημαϊκής φύσεως παραδείγματα. Στο άρθρο 9 του ν.δ. 104/1973, περί ψυχικής υγιεινής και περιθάλψεως των ψυχικώς πασχόντων, προβλέπεται η δυνατότητα προσλήψεως με σύμβαση εργασίας «αναπροσαρμοσθέντων» ατόμων, μάλιστα κατά παρέκκλιση των διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας. Σε περίπτωση λοιπόν υποτροπής του «αναπροσαρμοσθέντος», ο εργοδότης μπορεί να τον απολύσει χωρίς αποζημίωση, εφόσον η υποτροπή διαπιστωθεί «υπό ψυχιάτρου έχοντος δημοσίαν υπαλληλικήν ιδιότητα». Τα άρθρα 34 και 36 του Ποινικού Κώδικα, ομιλούν για τους εγκληματίες με πλήρη ή ελλειψή καταλογισμού και τα κριτήρια της πρώτης διατάξεως, επιτυχώς έχουν προσανατολισθεί σε μια επιτυχή διάκριση: αναφέρονται σε ένα βιολογικό κριτήριο, (η νοσηρά διατάραξη των πνευματικών λειτουργιών) και δύο ψυχολογικά κριτήρια, δηλαδή η διατάραξη της συνειδήσεως που συνεπάγεται την στέρηση ικανότητας αντιλήψεως του αδίκου και η στέρηση της ικανότητας προς ενέργεια σύμφωνα με τις αντιλήψεις του προσώπου. Παρά ταύτα, το άρθρο 200 Κ.Ποιν. Δ., αναφέρει ότι η πραγματογνωμοσύνη, η ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη όπως την ονομάζει, γίνεται δια του εγκλεισμού του κατηγορουμένου σε δημόσιο ψυχιατρείο, και βέβαια αυτή δεν δεσμεύει το δικαστήριο. (Εφετείου Κρήτης, 42/1953 Ποινικά Χρονικά, γ' σελ. 343).

Υπάρχει, περαιτέρω, σωρεία παραδειγμάτων από τη νομοθεσία, εκ των οποίων με σαφήνεια προκύπτει η στενότατη σχέση ανάμεσα στην θεσμοθετημένη ψυχιατρική και στην αντιμετώπιση από την Πολιτεία των ψυχικών διαταραχών των πολιτών. Δεν επιτρέπει ο χώρος να αναφερθώ στην τεράστια

κοινωνική ύλη που αναμφιβόλως αναφέρεται στο επιστημονικό αντικείμενο των δύο επιστημών, και η οποία έχει, χωρίς κανένα διεπιστημονικό κριτήριο, καταστεί επαγγελματική βορά άλλων επαγγελματιών, όπως των δικηγόρων σε υποθέσεις οικογενειακού και προσωπικού δικαίου, των δασκάλων, στα πλαίσια της ειδικής εκπαιδεύσεως, των κοινωνικών λειτουργών, σε νομικές και θεραπευτικές διαδικασίες. Ωστόσο πολύ ενωρίς θεσπίστηκε το διεπιστημονικό συνορθόλεγμα της εγκληματολογίας, της ιατροδικαστικής και της σοφρωνιστικής, τόσο στα πλαίσια της Νομικής Σχολής, όσο και της Ιατρικής.

Δεν θα υπεισέλθω σε μια προβληματική που συχνά συσκοτίζει τα πράγματα κατά τη θεσμολειτουργική τους αντιμετώπιση, και η οποία κυρίως αφορά στις επιστημονικές και γνωσσιοθεωρητικές σχέσεις ανάμεσα σε ψυχολογία και ψυχιατρική, αντικείμενο άλλωστε, που προσήγγισαν άλλοι ομιλητές. Εκείνο που θα ήθελα ήδη να θέσω ενώπιόν σας, είναι ορισμένα ερωτήματα τα οποία νομίζω ότι με τον τρόπο που επιχειρούμε να θίξουμε τις σχέσεις ψυχολογίας/ψυχιατρικής, αποκτούν κάποιο ιδιαίτερο βάθος και ουσιαστικότητα. Ο τόπος είναι προσβάσιμος: η επιστήμη, σε σχέση με την άσκησή της, με άλλα λόγια, κυρίως η επιστήμη, το σύστοιχό της επάγγελμα και οι δομές εντός των οποίων αυτοασκείται. Ας θέσουμε ορισμένα ερωτήματα:

1ο. Πώς δικαιολογείται αυτό το χάσμα της θεσμοθετικής αντιμετώπισης ανάμεσα σε ψυχολογία και ψυχιατρική, κι ακόμη αυτή η προσήλωση του νομοθέτη στο θεσμοθετημένο ψυχιατρείο ενός ορισμένου τύπου, στην διαδικασία του εγκλεισμού, κι ακόμη γενικότερα, στην αντιμετώπιση του καταλογισμού μιας αξιόποινης πράξεως χωρίς επαρκείς διαβαθμίσεις και αντίστοιχες εναλλακτικές θεσμοθετήσεις; Ποιά

διαδικασία παρεμβάλλεται ώστε η άσκηση της ψυχολογίας να αλλάζει θεσμοθετικό κατοικητήριο, ανάλογα με το αν την ασκεί ένας «ψυχολόγος» ή ένας «ψυχίατρος»; Και κάτω από ποιά επιστημονικά κριτήρια η ευνοημένη δομή στα πλαίσια της οποίας θα εργασθεί ένας ψυχίατρος είναι το ψυχιατρικό κατάστημα με τη γνωστή φυσιογνωμία και τις πρακτικές του;

2ο. Ποιές είναι οι συνέπειες αυτής της θεσμοθετικής αντιμετώπισης, τόσο στο ουσιαστικό γνωσιοθεωρητικό και επιστημολογικό επίπεδο (περιεχόμενο) για κάθε μια από τις επιστήμες αυτές χωριστά, αλλά και στις σχέσεις τους και τα όριά τους;

3ο. Αυτή η θεσμοθετική αντιμετώπιση οφείλεται μήπως σε μια κοινωνική επιλογή, είναι μήπως σύμφυτη με το γνωσιοθεωρητικό status της κάθε επιστήμης ή τέλος, βρισκόμαστε μπροστά σε ετερόνομες κοινωνικές δυνάμεις που καθορίζουν, θα έλεγα, αυθαίρετα (σε σχέση με την επιστημονική σκέψη αυτή καθ' αυτή), το θεσμικό πλαίσιο ασκήσεως των δύο επιστημών;

Νομίζω, ότι στα πλαίσια της εισηγήσεως αυτής δεν είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε τις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Τι μπορούμε να κάνουμε; Διαφαίνεται ήδη η ανάγκη να προχωρήσουμε πέρα από την έννοια του νομικού καθεστώτος, που εκφράζει όπως είπαμε την συγκεκριμένη θεσμοθετική αντιμετώπιση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει προπάντων, ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με κάποια φαινόμενα εξουσίας, πολιτικής εξουσίας, που εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα διεργασιών ιδιαιτέρων (πολιτικών) δυνάμεων που εξασκούνται, είτε εντός των πλαισίων της εννόμου τάξεως γενικότερα, είτε, σε μικρότερο βαθμό, και εκτός αυτής. Να κάνουμε εδώ μια απαραίτητη διευκρίνιση: «Μιά πλήρης πολιτική ανάλυση

του κράτους θα απεικόνιζε ως δρώσες πολιτικές δυνάμεις, όχι μόνο τα πολιτικά κόμματα, το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση, αλλά και τη θρησκεία, τη γραφειοκρατία, το τεχνοκρατικό στοιχείο, την αστυνομία, την δικαιοσύνη....στις πολιτικές δυνάμεις υπό ευρεία έννοια καταλέγονται τέλος και οι πνευματικές δυνάμεις των οποίων ο ρόλος από τους «γραφειάδες» της φαραωνικής Αιγύπτου και τους «σοφούς» της Κίνας ή της Ελλάδας, ως τους φιλοσόφους του Ισλάμ, τους δόκτορες της Σορβώνης, τους εκπροσώπους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, και πιά κοντά σ' εμάς, τους «θεωρητικούς» του Μαρξισμού, δεν είναι καθόλου αμελητέος» (Βλάχος, 1981, σελ. 21).

Υπαινίσσομαι με την αναγωγή αυτή, ότι οι σχέσεις ψυχολογίας-ψυχιατρικής στο θεσμικό πλαίσιο που λειτουργούν και αναπτύσσονται, δεν είναι καθόλου κενές από αλληλεπιδρώσες δυνάμεις φύσεως εξουσιαστικής - πολιτικής, που έχουν άμεση σχέση με τις δομές του συστήματος. Ιδίως στα πλαίσια των εκπαιδευτικών θεσμών, το σύστημα αναπαράγεται και ανανεώνεται, αλλά προεχόντως προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση που το εξυπηρετεί. (Τσαούσης, 1987, σελ.557 επ.).

Στο όνομα της επιστήμης, έχουν γίνει πολλά εγκλήματα κατά της προσωπικότητας και υπέρ του συστήματος, κατά την διαδικασία της αναπαραγωγής και των μεταμορφώσεών του. Μιλώντας για εκπαιδευτικούς θεσμούς, αξίζει να αναφερθούμε στο Διάταγμα Μεταναστεύσεως του 1924 στις Ηνωμένες Πολιτείες, και στην διαδικασία της επιλογής με το όνομα «eleven plus» στη Μεγάλη Βρετανία, που και τα δυο δίδουν μια έξοχη χρήση του περιφήμου Δείκτη Νοημοσύνης, μια χρήση που χαρακτηρίστηκε στην Αμερική «μια από τις πιο σημαντικές νίκες του επιστημονικού ρατσισμού» (Jacquard, σελ. 182).

Επιτρέψατέ μου, στο σημείο αυτό να κάνω την τοποθέτησή μου. Σήμερα, πιστεύω ότι το κατ' εξοχήν πρόβλημα των επιστημών του ανθρώπου — και ουσιαστική θέση κατέχουν σ' αυτές και η ψυχολογία και η ψυχιατρική — είναι η διερεύνηση του κατά πόσο οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις του και οι πρακτικές τους, οδηγούν στην προστασία και στο σεβασμό της ανθρώπινης προσωπικότητας, εν αντιθέσει προς την κυρίαρχη σήμερα τάση της συστηματικοποίησης του προσώπου, της τυποποίησης του, της εντόνου αφομοιώσεώς του από τις δομές του συστήματος, οποιασδήποτε φύσεως και ονομασίας. Ο έντονος ορθολογισμός, οι αξιώσεις των μετρήσεων και της ποσοτικοποίησης των μεθόδων έχουν, πιστεύω, διαβρώσει σε μεγάλο βαθμό και απειλούν αυτά τα ίδια τα ιστορικά, πολιτιστικά και ανθρωπιστικά θεμέλια της επιστημονικής γνώσεως, που είναι ανθρωποκεντρικά, και όχι εξουσιοκεντρικά, πράγμα που ήδη έχουμε υποστηρίξει σε άλλες θέσεις διεξωδικώτερα (Κεράνης, 1986).

Πιστεύω, ότι βρισκόμαστε σε μια οξεία φάση ακμής και εκφυλισμού του ορθολογικού στοιχείου που ανέπτυξε με τόση επιτυχία ο δυτικός άνθρωπος. Ο τελευταίος αυτός, με τις κοινωνικές πραγματοποιήσεις του, διέστρεψε τον διϊστορικά τοποθετημένο στο χώρο των ιδεών και της επιστήμης στόχο της κατ' αξίωσης του ανθρώπου ως προσώπου, και όχι ως οργάνου. Όπως παρατηρεί ο Feyerabend (1986, σελ.35), «οι ορθολογιστές θέλουν να ενεργούμε πάντα ορθολογικά...» Το παράδειγμα των φυσικών επιστημών δείχνει ότι μια τέτοια συμπεριφορά δεν οδηγεί σε τίποτα. Αλλά ο κοινωνικός κόσμος, ο κόσμος της ανθρώπινης σχέσης, αίσθησης, φαντασίας, ο κόσμος της φιλοσο-

φίας, της ποίησης, των επιστημών, ο κόσμος της πολιτικής συνύπαρξης, είναι ακόμα πιο περίπλοκος. Μπορεί να περιμένει κανείς ότι οι ορθολογιστές θα έχουν κάποια επιτυχία στον κόσμο αυτόν, αφού απέτυχαν στον φυσικό κόσμο; Περαιτέρω, όσον αφορά την κοινωνιολογία των επιστημών αυτών, θα ήθελα να κάμω μια γενικής φύσεως πρόταση: ότι και οι κοινωνίες, έχουν το ανθρώπινο πρόσωπό τους, συνεπώς την απόρρητο περιοχή τους, που κανονικά θα άξιζε ενός μεγαλύτερου σεβασμού, αναλόγου προς εκείνον που διεκδικούμε για το φυσικό πρόσωπο. Είναι αυτός ο σεβασμός που δεν διαφαίνεται μέσα από τις μεθόδους της προχωρημένης ψυχολογικής τεχνολογίας, όπως η γνώση και πρόβλεψη της πολιτικής ή καταναλωτικής συμπεριφοράς (Τζαβάρας, 1988).

Το ποιές συγκεκριμένες γνωσιοθεωρητικές κατευθύνσεις, και ιδίως πρακτικές και εφαρμογές, τόσο στο χώρο της ψυχολογίας, όσο και της ψυχιατρικής ενιχύουν, και ως εκ τούτου, υποτάσσονται στο σύστημα και το εκφράζουν, στα πλαίσια της διογκώσεως των εξουσιών του έναντι των ατόμων, είναι μία μεγάλη συζήτηση, και νομίζω ότι θα ήταν άσκοπο να διατυπώσω έστω μια κατ' αρχήν σκέψη. Πάντως, η τοποθέτησή μου είναι ότι οι θεσμοθετική αντιμετώπιση της ασκήσεως των επιστημών αυτών, καθώς επίσης και η «επικράτηση» ορισμένων θεωριών και πρακτικών τους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, προδίδει σήμερα την στενότητα των σχέσεών τους με το σύστημα που εξυπηρετούν, και την χαλαρότητα των δεσμών και ενδιαφερόντων τους, προς την ιδέα του σεβασμού του ανθρώπου ως προσώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βλάχος Γ.Κ. *Πολιτική Τ.Γ.*. Αθήνα, 1981.

Εμμανουήλ Άρτεμις Φ. *Θεμελιώσεις της κοινωνιολογίας, ιστορικές και επιστημονικές*. Αθήνα, Καραμπερόπουλος (άνευ χρονολογίας).

Feyerabend P. *Έργα για ελεύθερους ανθρώπους*. Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1986, Μετ. Ι. Τζαβάρας.

Jacquard A. *Inventer l' homme*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1984. Ελλ. μετ. Ε. Μπρίκα. *Ο άνθρωπος επινοεί τον άνθρωπο*. Ράππα.

Κεράνης Δ. *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της εργασίας*. Αθήνα, Σάκουλας, 1986.

Τζαβάρας Θ. *Εργα χειρών επί της ψυχής ή η ψυχοχειρουργική ως σύμπτωμα*. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1988, 1, 4, 287-9.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baudrillard J. *Le miroir de la production on l'illusion critique du materialisme historique*. Paris, Gasterman, 1973.

Bottomore T.B. and Rubel M. (Eds) *Karl Marx: selected writings in sociology and social philosophy*. Penguin, 1963.

Γέμτος Π. *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα, Παπαζήσης (άνευ χρονολογίας).

Durkheim E. *The division of labour in society*. Glencoe, Free Press, 1964.

Durkheim E. *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*. Αθήνα, Gutenberg (άνευ χρονολογίας).

Foucault M. *Histoire de la folie à l' âge classique*. Paris, Gallimard, 1964.

Goffman E. *Asylums*. Penguin, 1971.

Κεράνης Δ. *Δοκιμές πάνω στην πολιτική, στην τέχνη, στον έρωτα*. Αθήνα, Δελφύς, 1979.